

Ještě jednou ke koncepcím vývoje sociální struktury v Československu

PAVEL MACHONIN

Ústav sociálně politických věd
Univerzity Karlovy, Praha

MILOSLAV PETRUSEK

Fakulta sociálních věd
Univerzity Karlovy, Praha

Once more about the concepts of the development of social structure in Czechoslovakia

Abstract: The article represents a reply by two of the authors of the "forbidden" book, "Czechoslovak Society", published in 1969 as a result of a representative survey from 1967 concerning vertical social differentiation and mobility (for more detailed information see No 3/1990) to a criticism presented by a group of middle-aged sociologists in the same number of this journal. The critiques consider the possibility that some overassessment of the weight of meritocratical elements could have occurred in the interpretation of the data from 1967. The authors of the reply accept partial, empirically based objections concerning the role of external studies in achieving social status, but they do not agree with remarks based on the analysis of development after the Soviet occupation in 1968. They argue that inside the robust trajectory of progressive egalitarianism and totalitarianism lasting from the end of the 1930s to the end of the 1980s there was an opposing wave that temporarily increased the elements of meritocratic stratification and democratization, with its peak in 1968. They try to make this phenomenon clear from the theoretical point of view.

Sociologický časopis, XXVII, (1/1991)

Když jsme se - řadu měsíců před listopadem 1989 - seznámili s textem několika sociologů mladší střední generace, věnovaným výsledkům našeho výzkumu sociální struktury Československa z roku 1967, měli jsme poněkud smíšené pocity. Na prvním místě to byl pocit uspokojení, že vůbec někdo z pracovníků institucionalizované československé sociologie si dal tu práci a seriózně se zabýval těmi našimi poznatky, pro něž se v předchozích letech nacházela pouze slova ideologického odsudku, spjatého s neporozuměním nebo i záměrným přeručováním obsahu. Ocenili jsme také erudici autorů a kultivovaný tón diskuse, včetně schopnosti rozeznat i pozitivní přínosy analyzované práce. Současně jsme s některými momenty kritiky nemohli souhlasit; hlavně nám však přišlo líto, že si autoři textu své - jistě věcně zdůvodněné - účty s tehdejší československou společností vyřizují jaksi nepřímou, pomocí kritiky našich prací, jež se zabývaly společností v odlišné historické situaci. Autory textu jsme tehdy požádali, aby jeho publikaci odložili až na dobu, kdy bude možno otisknout věcnou informaci o našem výzkumu a naše dnešní stanovisko k jeho výsledkům. Ti našemu přání vyhověli.

Shodou historických okolností se stalo, že se tato dohoda realizovala až po listopadu 1989 ve formě současné publikace tří textů ve třetím čísle Sociologického časopisu 1990 [Alan et al. 1990; Petrusek 1990; Boguszak-Gabal-Matějů 1990]. V každém případě tak vznikla situace, kdy je možno o problémech diskutovat před lépe informovanou odbornou veřejností. V této situaci považujeme za svou povinnost aspoň stručně reagovat na podstatné body úvah oponentů.

Jádrem kritiky, opřené o reanalýzu některých původních dat pomocí modernějších metodologických postupů, je udánlivé přecenění významu vzdělanosti a výkonové diferenciace ve vertikální sociální diferenciaci obyvatelstva Československa v roce 1967 a jeho hodnocení jako jednoznačného převládnutí meritokratického, stratifikačního členění společnosti.

Empirické zdůvodnění těchto námitek se dá shrnout do dvou problémových okruhů. První se týká především *studia při zaměstnání*. Politické a mocenské intervence do obsazování míst v pracovním procesu v období před realizací výzkumu vedly podle autorů kritiky k tomu, že osoby, které tímto mechanismem získaly pozici přesahující jejich předběžné vzdělání, nabývaly formálního vzdělání (studium při zaměstnání nebo jeho přiznáním bez faktického odpovídajícího studia) dodatečně jakožto legitimizace již získaného profesního zařazení. Současně část osob postižených v důsledku diskriminace sestupnou mezigenerační mobilitou se orientovala zprvu na profesionální vzestup a teprve později - právě koncem padesátých let a v letech šedesátých - na dodatečné získání vzdělání rovněž studiem při zaměstnání.

Obě empirické námitky jsou korektní; neobsahují ostatně nic, co by bylo v našich interpretacích z let 1969-1972 zamlčeno. Zmíněné jevy se explicitě připomínaly v mobilitní analýze [Alan 1972] a byly známy i při interpretaci dat o sociální stratifikaci. Využití, popř. i částečné zneužití studia při zaměstnání pro dodatečnou legitimizaci profesionálních pozic bylo skutečně jednou z cest, jimiž se v poválečném období dosahovalo souladu formálního vzdělání s profesionální pozicí. Kvantitativní rozsah tohoto jevu odhadl Alan na nejméně jednu třetinu případů absolvování škol studiem při zaměstnání, přičemž šlo o případy různého druhu. Nejčastěji takového postupu využili lidé, kteří byli do funkcí dosazeni z tzv. třídně politických důvodů, v řadě případů šlo o lidi, kteří si tak doháněli vzdělání zameškané za války nebo vzdělání, jehož nemohli dosáhnout pro politickou diskriminaci po únoru 1948. Nešlo přitom o jev kvantitativně příliš rozsáhlý. Za celé období 1947-1967 činil průměrný stav studujících při zaměstnání 27,9 % vysokoškolských studentů, za období 1948-1967 9 % studentů všeobecně vzdělávacích škol, za období 1945-1967 27,4 % studentů středních odborných a odborných škol [Historická statistická ročenka 1985: 330 a 393]. Z těch, kteří dostudovali, pak pouze výše zmíněná část si potvrdila studiem předchozí úroveň zaměstnání a z toho opět jen určitá část tak reagovala na důsledky politických přesunů po únoru 1948.

Existenci takového jevu jistě nelze zařadit pod klasický vzorec tzv. meritokratického typu kariéry: vzdělání (obvykle odpovídající vzdělání rodičů) - profesionální zařazení - příjem - spotřeba a život ve volném čase. I když vezmeme v úvahu uvedený jev i některé jevy další - zejména studium absolventů dělnických

přípravek a diskutabilní kvalitativní úroveň tehdy dosahovaného vzdělání -, nelze ovšem dost dobře obejít souhrnný výsledný efekt, tj. že v celku zkoumané ekonomicky aktivní populace zřetelně převládá soulad mezi stupněm vzdělání, profesního zařazení a *současně* úrovní spotřeby a chování ve volném čase, což ostatně oponenti nepopírají. Právě tento efekt je však pro řešení otázky o stupni stratifikovanosti společnosti rozhodující, neboť potvrzuje funkčnost nabytého vzdělání z hlediska reálného sociálního postavení lidí.

Za závažnější považujeme ten okruh (empiricky rovněž korektně zdůvodněných) námitek, jenž se týká společenských *mechanismů*, jimiž se v období předcházejícím výzkumu dosahovalo kongruence pracovní pozice a vzdělání. Souhlasíme s Boguszakem, Gabalem a Matějů, že se tak dělo převážně byrokratickými postupy, vylučujícími "přirozenou" konkurenci, a že tento mechanismus nutil lidi volit cestu formálního vzdělání jako jediné možnou dráhu profesionálního vzestupu pro širší okruh pracovníků, přičemž zejména pro vyšší pozice se i nadále uplatňoval princip politicko-mocenské intervence bez ohledu na vzdělání. Při absenci rozvinutého tržního mechanismu a pluralitní demokracie měla v dané souvislosti jistě rozhodující význam byrokratická reglementace vzdělanostního i pracovního profesionálního systému totalitárním systémem mocenským. Tuto etapu vývoje zemí sovětského typu Strmiska se zjevným zřetelem k československým poměrům zahrnuje pod model "revidovaného monokratického uspořádání společnosti", jenž se vyznačuje mj. i uvědoměním nezbytnosti elementární racionality a kompetence v řízení společnosti a sledování satisfakce potřeb denního života, aniž přitom dochází k zásadní změně systému [Strmiska 1989: 20]. Důležité však je, že paralelně s dílčími změnami v regulaci společnosti shora se v desetiletí 1956-1967 v Československu odehrály i spontánní procesy hromadného tíhnutí značné, zejména pak mladší části obyvatelstva ke vzdělání, profesionálním uplatnění i bohatšímu a kulturnějšímu způsobu života. Ty se prosazovaly zprvu pouze v těch mezích, jež určoval mocenský systém. V roce 1967 část těchto lidí uspěla a dosáhla jisté míry statusové konzistence, část se zařadila mezi kvalifikovanou a kulturní skupinu osob, která se dosud neprosadila v plné míře profesionálně a ještě méně v systému účasti na řízení společnosti. Souvislost existence a působení obou těchto skupin s jistou obnovou duchovního života společnosti, s úsilím o ekonomickou reformu i o demokratizaci politického systému, které vyvrcholilo v roce 1968, je historicky prokazatelná¹.

Nechceme v žádném případě polemizovat se skálopevným přesvědčením velké většiny odborníků, že meritokratický typ sociální stratifikace se může plně a trvale uplatnit pouze v podmínkách tržní ekonomiky, pluralitní demokracie a

1) Podrobněji, s odkazy na historiografické práce i na historickou statistiku se o tom pojednává v práci [Machonin 1990], která se připravuje k publikaci. V práci se rozebírají mj. pohyby v generační, odvětvové profesionální, vzdělanostní a kvalifikační, jakož i příjmové struktuře, ve způsobu života obyvatelstva, v jeho účasti na politické moci a odborném řízení a v tzv. třídně ekonomické struktuře a podle možnosti i jejich vzájemné vztahy. Pokud jde o právě uvedené skupiny, dá se předpokládat, že ta "konzistentní" víceméně energicky podporovala reformní úsilí "shora", zatímco skupina "inkonzistentní" byla základem více či méně radikálního tlaku "zdola", jenž se projevil v průběhu roku 1968.

duchovní svobody. Právě československá zkušenost ze šedesátých let však podle našeho názoru ukazuje, že na historické cestě k této klasické formě se mohou vyskytnout i formy přechodné, při nichž se výkonový typ společenského uspořádání aspoň částečně prosazuje i za podmínek odlišných a sehrává úlohu faktoru stimulujícího vývoj k celkové společenské přeměně. Současně ale musíme také uznat obecně teoretickou oprávněnost předpokladu, že za určitých okolností by mohl fungovat jako relikt předchozího stavu společnosti.

Kromě uvedených zcela korektních námitek se neopírají autoři o žádné další přímé empirické zdůvodnění svých výhrad k interpretaci sociální situace v Československu v roce 1967. O to více pozornosti věnují argumentaci založené na vývoji, který u nás proběhl v letech sedmdesátých a osmdesátých a plným právem jej hodnotí jako vývoj v zásadě antimeritokratický. Nekladou si ovšem otázku, zda podstatný vliv na posílení této tendence neměla politickomocenská a na ni navazující i globální restrukturační sociálního systému, jež se odehrála po 21. srpnu 1968, tedy za vydatné intervence vnějších sil, na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Jejich úvahy o existenci "*robustní*" vývojové trajektorie vyplývající z dlouhodobého působení byrokraticky řízené nivelizující redistribuce jakožto základu reprodukčního mechanismu československého sociálního systému, považujeme přitom za velmi inspirativní. Počátek takové trajektorie však spatřujeme spíše již v přeměnách, jež se odehrály na přelomu třicátých a čtyřicátých let.

Nesouhlasíme ovšem s domněnkou, že jsme projevy podobného typu vývoje v šedesátých letech mohli přehlédnout jaksi v apriorní snaze prokázat převahu meritokratické sociální stratifikace a tendencí ke konvergenci československé společnosti a vyspělých industriálních společností té doby. V naší logice byla vize demokraticky organizované výkonové společnosti² pouze jednou z vývojových možností vedle několika dalších, z nichž nejdůležitější byla založena na možné tendenci dalšího upevňování dosud velmi silných rovnostářsko-byrokratických principů sociálního uspořádání. Výrok o stratifikovanosti československé společnosti nebyl apriorním východiskem našeho výzkumu, "oblíbeným" teoretickým konceptem, jehož věcnou oprávněnost jsme chtěli stůj co stůj prokázat, jak se to zhusta děje v běžných stratifikačních výzkumech, nýbrž závěrem poměrně všestranné analýzy empirických dat.³ Ostatně tento výrok neměl v žádném případě podobu tvrzení o jednoznačném převládnutí meritokratických stratifikačních principů v sociální realitě. Ve skutečnosti se v knize Československá společnost [Machonin a kol. 1969] říkalo pouze to, že stratifikační princip se v Československu prosadil výrazněji, než se předpokládalo v hypotézách, že v celku sociálních vztahů převládl, nikoli však jednoznačně a důsledně, nýbrž ve střetu s mimořádně silně

²) Jistým projevem ideologicky motivovaného apriorismu, který vyplynul ze známé blízkosti výzkumného týmu z roku 1967 k tehdejší reformní proudům v Československu, bylo nejspíše jednoznačné ztotožnění modelu demokratické společnosti výkonu s předpokládaným vyšším vývojovým stupněm socialismu. Tento přístup však nijak neovlivnil pečlivost empirické analýzy.

³) Ta nebyla, mimochodem, metodologicky založena pouze na běžném porovnání korelací, ale využila i výsledků faktorové analýzy, zejména pak konfrontace statistického rozboru s výsledky moderních typologických postupů (taxonomie, dnes známé spíše pod názvem cluster-analysis).

protikladně působícími vlivy uspořádání rovnostářského a byrokratického, tedy, v dnešním slovníku, s celým mechanismem redistribuce charakteristickým pro totalitární systém.

Takové tvrzení není v rozporu s přiznáním existence dlouhodobé vývojové trajektorie, která v průběhu posledních padesáti let vtiskla československému sociálnímu systému tu podobu, jíž nabyl na konci let osmdesátých. Dlouhodobé vývojové trendy se zpravidla prosazují v konfliktních procesech a ve vlnovitých pohybech. Pokud jde o situaci v roce 1967, můžeme proti hypotetickým soudům postavit slušný objem empirických dat ze statistických pramenů a historiografických prací, shrmáných ve studii [Machonin 1990] - viz pozn. 1. Podstatná část tohoto empirického materiálu podle našeho názoru dokazuje, že prosazování souladu mezi vzděláním, profesionální pozicí a způsobem života v mimopracovní době včetně úrovně spotřeby byl postupný proces, charakteristický především pro šedesátá léta, v některých bodech i pro poslední 3-4 roky let padesátých⁴. Odpovídal celkové změně kulturního klimatu i průběhu ostatních sociálních procesů. I když se neprosadil plně, byl to co do směřování trend opačný než ty, jež převládaly po únoru 1948 a v prvních dvou třetinách let padesátých. Stratifikační prvky z roku 1967 *nelze tedy v žádném případě hodnotit výlučně jako relikta minulosti* - ostatně šlo by o minulost dosti vzdálenou, protože už v době německé okupace patrně aspoň v českých zemích převládaly posuny nivelizační - nýbrž jako výsledek nových kulturních a sociálních přeměn konce padesátých a prvních dvou třetin šedesátých let.

Snažili jsme se v krátké replice přispět k redukci informačních šumů a nedorozumění, jaká obvykle vznikají v zápalu polemiky, a vyzdvihnout i momenty, v nichž se dá konstatovat shoda, popř. sblížení stanovisek. Přesto však se nedomníváme, že tím zmizel závažný spor, jehož existenci publikace obou statí v Sociologickém časopise vyjevila. Vedle pochopitelných a dnes už spíše dílčích rozdílností v teoretických a metodologických přístupech v něm rozhodující místo zaujímá otázka *historického hodnocení československého pokusu o reformu socialismu sovětského typu*, jenž se postupně a s velkými obtížemi prosazoval v letech 1956-1968. Vzhledem k porážce, kterou tento pokus, motivovaný především vnitřními kulturními a sociálními potřebami a realizovaný na základě vnitřních sociálních zdrojů, utrpěl ve střetnutí s "konzervativními" mezinárodními i vnitřními silami, nelze dnes již patrně historicky prokázat, zda v konkrétních podmínkách

4) Nejsilnějším argumentem proti této představě je jeden ze závěrů srovnávací analýzy vývoje vzdělanostních struktur [Boguszak a kol. 1988: 36 a násl.], jenž sice uznává že dynamika růstu úplného středního vzdělání kulminovala v šedesátých letech, současně však podtrhuje údajný soustavný pokles tempa růstu vysokoškolského vzdělání již od konce padesátých let. Jde o složitý problém vyžadující seriózní reanalýzu a zevrubnou diskusi. Upozorníme však již zde, že kromě volby indikátorů bude hrát asi jistou roli i nezbytnost historicky citlivější periodizace srovnávaných období. Analýza statistické řady údajů o podílu vysokoškolských studentů na populaci [Historická statistická ročenka. 1985: 393] jednoznačně prokazuje, že největší a nejtrvalejší růst tohoto ukazatele v poválečné historii se uskutečnil v období 1959-1965, s následnou dvouletou stagnací a poklesem v letech 1968-1972, přičemž krátkodobý boom v období 1951-1953 nelze posuzovat bez souvislosti s radikálním poklesem v letech 1949-1950 a se stagnací v letech 1954-1958.

Československa na konci šedesátých let mohlo skutečně dojít k dynamické syntéze provýkonově orintovaných prvků sociální struktury, ekonomické reformy a demokratizačních procesů, jež by byla umožnila postupný přechod ke skutečně tržní ekonomice a pluralitní demokracii (tak jak tyto pojmy chápeme dnes) a tím k valorizaci a dalšímu rozšíření prvků výkonově orientované stratifikace. Bez takového důkazu je ovšem obtížné rozhodnout otázku, zda rozvoj stratifikace v Československu šedesátých let byl pouze nahodilým výkyvem, jehož pomocí se totalitní a redistributivní systém pokoušel adaptovat na nové mezinárodní i vnitřní podmínky, nebo zárodkem hlubších vnitřních procesů zásadní restrukturalizace společnosti, jež se mohly uskutečňovat postupně, po etapách⁵.

Domníváme se, že diskuse o hodnocení československého vývoje šedesátých let bude i v naší sociologii dále pokračovat, přičemž lze počítat s tím, že se objeví kromě dosud prezentovaných názorů i hlasy, inspirované zásadně odlišnými teoretickými i metodologickými přístupy. Důležité však je, že pokračování diskuse se bude moci již opřít o společné poznatky a pracovní zkušenosti, jež získáme z připravovaného výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti. Jeho součástí bude mj. i historická komparace výsledků řady šetření, která zahrne i novou analýzu dat z našeho výzkumu z roku 1967. Všichni zúčastnění se přitom shodli, že výzkum je nezbytné připravit tak, aby umožňoval svobodnou interpretaci dat, uplatnění všech relevantních teoretických a metodologických přístupů a testování všech závažných hypotéz.

Literatura:

- Alan, J. 1972. Mobilitní procesy a studium při zaměstnání. In: Rollová, V. Alan, J. Jungmann, B. Šafář, Z. 1972. Sociální a profesijní mobilita pracujícího obyvatelstva ČSSR, díl 2. Bratislava: ČSVÚP.
- Alan, J. a další 1990. "Československá společnost" po dvaceti letech. Sociologický časopis č. 3.
- Boguszak, M. a kol. 1988. Srovnávací analýza vývoje vzdělanostních struktur (se zvláštním zřetelem k vývoji v ČSSR), díl 2. Praha: ÚFS ČSAV.
- Boguszak, M., Gabal, I., Matějů, P. 1990. Ke koncepcím vývoje sociální struktury v ČSSR. Sociologický časopis č. 3.
- Historická statistická ročenka. 1985. ČSSR. Praha: SNTL, Alfa.

⁵) Pro klid svědomí poznamenejme veřejně, že oba autoři diskusního příspěvku i po všech historických zkušenostech z uplynulých dvacetitřít let se stále ještě přiklání spíše k první z uvedených alternativ. Vede je k tomu jednak opětovné zamyšlení nad sociokulturní specifikou československého vývoje, jenž vytvářel vnitřní podmínky dosti odlišné od ostatních zemí sovětského bloku, jednak odpor k fatalistickým koncepcím, které posuzují konkrétně historické sociální systémy výlučně z hlediska určitých apriorních abstraktních kritérií. Zdá se nám, že právě v československých podmínkách šedesátých let se projeví značné možnosti tvůrčí iniciativy sociálních sil při řešení velmi složitých a zdánlivě někdy i bezvýchodných situací, při vyhledávání kvalitativně nových vývojových cest. Nebylo vinou československého lidu, že dalším historickým vývojem byly tyto možnosti zmařeny. Jeho kulturní a sociální potence se snad adekvátně projeví při řešení historicky principiálně odlišné situace, jež vznikla na přelomu osmdesátých a devadesátých let.

Machonin, P. 1990. Sociální situace v Československu před lednem 1968. Praha, Komise vlády ČSFR pro analýzu historických událostí let 1967-70, rozmnoženo.

Machonin, P. a kol. 1969. Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace. Bratislava: Epona.

Petrusek, M. 1990. Sociální stratifikace československé společnosti 1967. Resumé knihy "Československá společnost". Sociologický časopis, č. 3. (Přetisk ze Sociologického časopisu 1969, č. 6.)

Strmiska, Z. 1989. Change nad Stagnation in Soviet - Patterned Societies. A Theoretical Framework for Analysis. In: Research Project Crises in Soviet - Type Systems. Study No 15-16. Köln: Index.

Summary

In No 3/1990 of this journal a group of sociologists who published the work, "P.Machonin et al.: Czechoslovak Society" (based on a representative survey of vertical social differentiation and mobility 1967) in 1969 inform present-day sociologists about the contents and significance of this "forbidden" book. In the same issue a group of middle-aged sociologists (Boguszak, Gabal, Matějů, Rak) consider the possibility that over-assessment of the real weight of meritocratic elements could have occurred in the interpretation of the data from 1967.

The authors of a reply to this criticism accept empirically based objections concerning the role of external studies in achieving social status, but they think such studies have only partial significance. They do not agree with objections based on the development that followed the Soviet occupation of Czechoslovakia in 1968, because they do not take into account the fundamental social change that occurred after it. On the basis of historical statistical data, they argue that inside the robust trajectory of progressive egalitarianism and totalitarianism lasting in Czechoslovakia from the end of the 1930s to the end of the 1980s, there also was an opposing tendency. It led to a wave of development between the end of the 50s and 1968 that temporarily increased the elements of meritocratic stratification and democratization.

In this connection, they formulate the hypothesis that some elements of meritocratic stratification (clearly observed in the survey of 1967) and democratization (particularly during the Prague Spring in 1968) can emerge - in a limited form, even within a totalitarian and egalitarian system. In such a case, they can open the way to further development leading to a market economy, pluralist democracy and meritocratic stratification.